

Рецензія на книгу *Льюїс Керрол. Сформований вірою*

Lewis Carroll. Formed by Faith. By Charlie Lovett. Charlottesville and London: University of Virginia Press, 2022. 346 p.; ISBN 9780813947396 (hardcover); 18,27 USD.

Олександр МАЛОВ
Незалежний дослідник

ORCID: 0000-0003-1055-2258

Льюїс Керрол (справжнє ім'я Чарльз Лютвідж Доджсон) відомий передусім як автор дитячих казок «Аліса в Країні Див» та «Аліса в Задзеркаллі». Хоча більшість наукових та науково-популярних праць, присвячених біографії Керрола, згадують про його духовні пошуки, церковне служіння та богословські роздуми, але цьому майже ніколи не надається належної уваги. Відтак побутує поширений образ Керрола як загадкового професора математики, що писав казки для дітей. Цей образ не виключає релігійних аспектів життя та світогляду Керрола, але вони представлені радше як незначні біографічні деталі чи культурно-історичне тло – одна з особливостей життя та світогляду людей вікторіанської доби. Крім того, деякі популярні виклади біографії Керрола дають привід сумніватися в його моральності та порядності, не кажучи вже про щирість релігійних поглядів письменника. З огляду на це, поява книги Чарлі Ловетта – дослідника та президента Північноамериканського товариства Льюїса Керрола – є важливим кроком назустріч формуванню нового, цілісного та достовірного, образу Керрола, що не лише враховує релігійно-духовну складову, а й робить її основою для розуміння життя та творчості письменника.

На відміну від класичної біографії, зосередженої на обставинах та перебігу життя історичної постаті, «Льюїс Керрол. Сформований вірою» розглядає Керрола через призму релігійно-богословського контексту його становлення, мислення та діяльності. У поле зору автора потрапляють виключно ті біографічні дані, що допомагають сформуванню уявлення про Керрола як людину глибоко релігійну, чие життя було цілком просякнуте та сформоване релігійним досвідом. Однією з особливостей книги є відсутність авторської передмови та вступу з поясненням мети, методології, джерел та історіографії дослідження. Чарлі Ловетт відразу береться за виклад чималого обсягу фактів, групує їх подекуди тематично, а подекуди –

хронологічно. Книга складається з тринадцяти розділів, кожен з яких висвітлює один аспект релігійної складової життя та світогляду письменника.

Чарлі Ловетт починає свою розвідку з докладного огляду богословських поглядів батька Керрола – Чарльза Доджсона (Розділ 1 «Це дитя відроджене»). Доджсон-старший був висвячений у диякони англіканської церкви 1823 року під час навчання у коледжі Крайст Черч (Оксфорд). Чотири роки потому він став настоятелем маленької церкви в Дарсбері, де прослужив майже десять років, зосередившись передусім на практичному служінні бідним людям. Однак 1837 року його призначили екзаменатором (examining chaplain) кандидатів на висвячення у священники, що передбачало перевірку відповідності їхніх богословських поглядів офіційному вченню англіканської церкви. Перебуваючи під впливом ідей Оксфордського руху (Oxford movement), що тяжів до англо-католицизму та виступав за відновлення давніх християнських поглядів та практик, зокрема в аспектах сакраментології, Доджсон почав вимагати від екзаменованих дотримання такого погляду на хрещення, відповідно до якого таїнство хрещення призводить до духовного відродження дитини (baptismal regeneration). Однозначність своєї позиції Чарльз Доджсон пояснював тим, що від розуміння таїнства безпосередньо залежить питання вічного спасіння людських душ. Важко достеменно встановити, наскільки погляди батька вплинули на сина, оскільки Керрол майже не залишив письмових згадок про хрещення. Але деякі свідчення вказують на те, що він ставився до таїнств дуже серйозно. Ловетт наводить фрагменти листування Керрола з театральною менеджеркою, яка поставила дитячу виставу «Маленький зброєносець» (*The Little Squire*). Керрола обурило, що актори – діти – насмішливо відгукувались про хрещення: «Більшість ваших глядачів вірять, що Той, Хто помер за їхні гріхи, залишив нам таїнство хрещення, і ця тема не пасує для жартів. Мені було боляче чути настільки легковажні висловлювання про хрещення та душу з вуст двох милих дітлахів» (19). Крім того, Керрол став хрещеним батьком для семи дітей та сумлінно ставився до своїх обов'язків.

Наступні три розділи детально розкривають тему зв'язків шкільної освіти Керрола з його релігійним вихованням. Кожний розділ присвячено окремому місцю навчання юного Керрола. Розділ 2 «Настанова для засвоєння» стосується домашнього навчання та ролі, яку відігравав батько Керрола в цьому процесі. Чарльз Доджсон вважав, що будь-яка освіта та шкільне виховання мають слугувати духовним потребам людини, а тому, як релігійний діяч, докладав чималих зусиль для заснування християнських шкіл та навчання молоді. Він самостійно навчав своїх дітей, а також – заради додаткового прибутку – давав приватні уроки іншим дітям. Завдяки старанням батька Керрол сприймав освітню та наукову діяльність як частину свого християнського покликання. Старший Доджсон неодноразово у своїх проповідях, публікаціях та лекціях звертався до теми талантів: «Кожному з нас Бог дає таланти, і лише від нас залежить, як ми з ними вчинимо – змарнуємо чи використаємо на благо» (36). Тому в майбутньому Керрол сприймав свою викладацьку діяльність та творчість не як спосіб самозвеличення, а як служіння іншим

людям, зокрема дітям, для яких він писав свої твори. Однак Ловетт наголошує, що деякі батьківські настанови Керрола переосмислив, коли став дорослим. Наприклад, пізніше він змінив своє ставлення до шанування недільного дня, вважаючи, що уникати будь-яких розваг та нерелігійних занять не обов'язково. Також Керрол значною мірою переглянув форму релігійного виховання дітей. Він критикував моралізаторські дитячі книжки, покликані виховати юних читачів відповідно до етичних норм церкви, та нудні проповіді. Керрол пропонував давати дітям під час богослужінь читати цікаві книжки – замість прослуховування проповідей, які не викликають у них захоплення. Відразу до моралізаторських сюжетів відобразилася і в його власних творах.

Розділ 3 «Заради гарної освіти» розглядає період навчання Керрола у приватній школі в Річмонді, куди 1844 року батьки відправили одинадцятирічного хлопця, щоб підготувати його до навчання в Оксфорді. У Річмонді Керрол оселився в будинку шкільного директора Джеймса Тейта II, який, окрім інших обов'язків, також відповідав за релігійне виховання учнів закладу. Наприклад, Тейт навчив Керрола добирати книги та оцінювати прочитане через призму духовної користі: «Нехай тебе не засліплює талант сам по собі. Без Христа він нічого не вартий» (50). Існують свідчення, що Керрол засвоїв настанову вчителя щодо книг та застосував її до власного письменницького покликання. Так, майже десять років потому Льюїс напише в щоденнику: «Які б таланти я не мав, я бажаю присвятити їх служінню Йому; нехай Він очистить мене, забере від мене гордість та егоїзм, аби я почув 'Добре, хороший та вірний рабе!'» (60). Загалом Керрол під час навчання у Річмонді проявив себе як здібний учень, що має схильність до точних наук (зокрема математики, як його батько), та сумлінний християнин з лагідним характером. Шкільний директор писав, що Керрол був веселим і товариським, але передусім – здатним старанно вчитися, ніколи не задовольняючись своїм рівнем знань.

Розділ 4 «Вихований у благочесті» висвітлює обставини чотирирічного (лютий 1846 – грудень 1849) перебування Керрола у приватній школі Регбі. Про важливість цього періоду для духовного становлення Керрола автор рецензованої книги висловлюється так: «Тут він зіткнувся – вперше у своєму житті так близько й безпосередньо – з невизначеним світом, всеохопною присутністю смерті та реальністю зла» (66). А тому розділ значною мірою присвячений емоційним та фізичним випробуванням на тлі формування благочестивого способу життя юнака. До емоційних випробувань Ловетт зараховує цькування (булінг) із боку однолітків та сусідів по гуртожитку. Лише один раз, причому побіжно, Керрол згадує про ці цькування у своєму щоденнику, однак збереглися розлогі свідчення інших тодішніх учнів школи Регбі про подібні випадки. А фізичними випробуваннями стали поширені тоді смертельні хвороби – тиф та холера, – спалахи яких припали на час навчання Керрола у Регбі. Тоді ж помер один із вчителів Керрола, що справило на юнака сильне враження. Періодично хворів і сам Керрол, зокрема на коклюш та свинку. Смерть, страждання та моральне зло стали контекстом духовного формування Керрола у цей час. Передусім на Керрола вплинули проповіді про реаль-

ність смерті, прочитані шкільним директором у відповідь на поширення хвороб. На думку автора, одне з висловлювань проповідника, ймовірно, так вплинуло на п'ятнадцятирічного Керрола, що визначило його письменницький метод у майбутньому. Йдеться про слова: «Чим є життя? Хіба не сном?» (79). Згодом Керрол напише два найвидатніші в англійській літературі оповідання про сон (dream narratives) – «Аліса в Країні Див» та «Аліса в Задзеркаллі». Однак випробування та життєві негаразди Керрол сприймав як привід ретельніше дбати про своє освячення, більше молитися та читати Біблію, щоб завжди бути готовим до смерті.

Розділ 5 «Вік розсудливості» торкається обставин конфірмації Керрола. Зважаючи на значення, яке надавав Чарльз Доджсон релігійному вихованню своїх дітей, не викликає подиву, що з раннього дитинства батьки та вчителі Керрола готували його до конфірмації. Зокрема, батько Керрола написав «Простий катехізис», який насправді був значно доповненою та ускладненою версією звичайного катехізису англіканської церкви: замість 24 запитань про основи християнської віри він містив 121 питання, в тому числі про богословські нюанси сотеріології. Керрол, звісно, був знайомий зі змістом батькового катехізису, однак безпосередньо до конфірмації його готував директор школи Регбі. Значну частину підготовки складало читання книги англіканського богослова Джорджа Едварда Лінча Коттона, написаної спеціально для цієї мети. Ловетт наголошує, що з книги Коттона Керрол назавжди засвоїв наступні настанови: молитися особисто; виокремлювати неділю для поглиблення релігійних знань та піднесення релігійних почуттів; читати релігійні книги; відмежовуватись від людей, що не прагнуть до святого життя; виокремлювати спеціальні дні для дослідження стану свого серця; жертвувати гроші на потреби бідних; товаришувати з бідними; нагадувати собі, що сенс життя на землі значно більший за задоволення власних бажань. Першого червня 1847 року разом з двома іншими учнями школи Керрол був конфірмований.

Наступний розділ – «Цей Твій стіл» – є спробою реконструювати погляд Керрола на причастя. Ловетт стверджує, що англіканське віровчення допускає різні тлумачення Христової заповіді, від символічного до sacramentalного, тому для встановлення поглядів самого Керрола слід враховувати погляди представників його оточення, зокрема батька та шкільних наставників, а також особисті письмові свідчення Керрола, до яких належать його проповіді та щоденникові записи. Як зазначає автор, батько Керрола навчав, писав та проповідував, що, залежно від наявності віри у тих, хто причащаються, хліб і вино стають або не стають тілом та кров'ю Христа. Натомість від директора школи Керрол, ймовірно, чув, що хліб та вино мають лише символічне значення, однак вони дають духовні сили усім, хто причащається з вірою. Аналіз щоденників та проповідей Керрола свідчить про те, що він сприймав причастя як таїнство, ставлячись до нього з глибокою пошаною та серйозністю. Для прикладу, Керрол згадує причастя у своїх щоденниках 36 разів, а також пише про свої духовні переживання під час Вечері Господньої: «Якби ж то благодать, яку я споглядав у найсвятішому таїнстві, могла проявитися у моєму житті!» (113). Зі збережених проповідей Керрола випливає, що він вірив щонай-

менше у духовну присутність Христа у хлібі та вині, однак також підкреслював символічне значення Вечері Господньої.

Розділ 7 «Старанне відвідування» знайомить читачів з релігійним життям Керрола як студента Оксфордського університету. На думку автора, у цей період його релігійне життя складалося з поклоніння (worship) та навчання. До сфери поклоніння належать, передусім, часті та регулярні відвідування богослужінь. Попри студентську зайнятість, Керрол двічі на день відвідував служіння – зранку о 8:00 та ввечері о 21:00. Особливе ставлення він мав до недільних відправ: його тогочасні щоденники містять чимало нотаток та вражень від почутих проповідей. Також Керрол-студент щотижня обов'язково слухав університетські проповіді від ректорів оксфордських коледжів. Сумлінне відвідування богослужінь стало звичкою Керрола, яку він практикував до самої смерті. Стосовно ж навчання Ловетт вказує лише на ті його аспекти, що стосувалися богословської освіти. Оскільки майбутні випускники університету могли отримати викладацьку посаду лише маючи духовний сан, одна сьома їхнього навчання стосувалася вивчення богослов'я. За час студентства Керрол написав три філософсько-богословські есеї на різні теми: про красу; про свободу волі та ґриховність людської природи; про людську славу та заслуги.

Розділ 8 «Навчання та благочестиві розмови» детально розглядає процес ординації Керрола. Як зазначає автор, Керрол довгий час – упродовж майже чотирьох років – зволікав з остаточним рішенням щодо висвячення. Ловетт називає декілька причин сумнівів Керрола: небажання відмовлятися від культурних та побутових задовольень, небажання вступати в публічні богословські суперечки та невпевненість у деяких аспектах анґліканського віровчення. Щодо відмови від задовольень Ловетт стверджує, що від священнослужителів очікувалося, що вони дотримуватимуться майже пуританського способу життя. Зокрема це передбачало й відмову від відвідування театрів, картинних галерей, подорожей, частих дружніх візитів тощо, на що Керролу було важко зважитися з огляду на його любов до культурного життя та різноманітних хобі. Також Керрол не був готовий, подібно до свого батька, вступати в публічні богословські диспути з метою захисту чистоти анґліканського віровчення. Наостанок, Керрол, ймовірно, мав сумніви щодо анґліканського погляду на питання повторного шлюбу та вічного покарання грішників. Але, зрештою, 22 грудня 1861 року Керрола було висвячено у диякони церкви. Ловетт зазначає, що інформації про екзамінування Керрола не збереглося, тому ми можемо лише припускати, на які богословські запитання мав відповісти Керрол, щоб його визнали гідним дияконського служіння. Відомо лише, що перед іспитом Керрол прослухав два курси лекцій – про Апостольський символ віри та Книгу спільних молитов.

Розділ 9 «Щойно з Божої руки» ґрунтовно розкриває питання релігійних мотивів у творах, які Керрол написав для дітей, та пропонує богословську інтерпретацію деяких із них. Передусім Ловетт демонструє, як Керрол ставився до малих дітей. Листи Керрола свідчать про те, що він вважав дітей по-особливому набли-

женими до Бога, чистими та незіпсутими творіннями, в чийй присутності можливо пережити трепет, подібний до священного; в дитині поєднуються чистота, любов та божественність, яких так прагнуть дорослі люди. Відтак, служіння дітям та намагання ошчасливити їх робили щасливим самого Керрола. Зокрема, зазначає Ловетт, через свої твори, які набули значної популярності ще за життя автора, Керрол отримав можливість проповідувати до аудиторії, чого він бажав досягти найбільше. Хоча сам Керрол в одному листі прямо зізнався, що «Аліса» не містить жодного релігійного чи будь-якого іншого вчення, Ловетт вважає, що це не зовсім так: «Центральність релігії для його життя та його розуміння дітей як тих, хто пов'язані з божественним, могли проявитися в тексті» (154). Далі Ловетт пропонує перелік та пояснення богословських підтекстів, які уважний читач може виявити у творах Керрола про Алісу: гріхопадіння, воскресіння, пошук своєї ідентичності, віра в неможливе, життя після смерті, останній суд, таїнство Причастя тощо. Сплітаючи перелічені теми в єдину казкову оповідь, Керрол, по суті, розповідав дітям, як слід жити в цьому світі. Але, на відміну від моралізаторських книжок його часу, Керрол робив це у такий спосіб, що викликав подив, радість та захоплення у юних читачів.

Розділ 10 «Проповідуй Євангеліє» розглядає проповідницьке служіння Льюїса Керрола. Як диякон, Керрол проповідував відносно нечасто, але приділяв проповіді значну увагу. Першу свою проповідь Керрол виголосив на вечірньому богослужінні у неділю 8 червня 1862 року в Стенфорді. Ловетт пропонує читачам власну реконструкцію змісту та богословських акцентів цієї промови – на основі плану проповіді, збереженому в щоденнику Керрола (єдиний випадок, коли Керрол використав особистий щоденник для підготовки проповіді). Протягом п'яти років (1862–1867) Керрол проповідував щонайменше 38 разів. Після цього настав двадцятирічний «період мовчання», впродовж якого Керрол утримувався від публічного церковного служіння, позиціонуючи себе як звичайного вірянина. Достеменно встановити причини такого рішення неможливо, однак Ловетт наводить декілька можливих пояснень: (1) Керрол мав сумніви щодо свого клерикального покликання; (2) Керрол прагнув присвячувати більше часу кар'єрі дитячого письменника; (3) Керрол пережив сильне емоційне потрясіння через смерть батька. Однак у другій половині 1880-х років, теж з невідомих причин, Керрол повертається до виконання дияконських обов'язків, зокрема й проповідування, і займається цим уже до кінця життя. Як зазначає Ловетт, Керрол мав власні критерії оцінювання проповідей, про що свідчать численні записи в його щоденнику. Письменник не любив монотонні, завчені або дослівно прочитані проповіді; також він негативно відгукувався про проповідників, які намагалися надто спростити християнське вчення або представити його у радикально новому світлі. Згідно зі згадками сучасників Керрола, його проповіді були спокійними, не надто емоційними, однак зрозумілими, аргументованими та красномовними. Упродовж життя Керрол завжди дуже хвилювався перед публічними виступами, однак це спонукало його ретельніше готувати свої проповіді. Наприкінці розділу Ловетт наводить єдиний збере-

жений повний текст проповіді Керрола – від 2 січня 1887 року, яка виявилась його передостанньою проповіддю.

Розділ 11 «Постійність у молитві» зосереджений на молитовних практиках Льюїса Керрола. Основним джерелом знань про молитовне життя Керрола є його щоденники, що зберегли сотні записаних молитов письменника. Ловетт також аналізує місце молитви у повсякденних обов'язках Керрола як диякона церкви. Передусім автор звертає увагу на те, що про важливість регулярної та щирої молитви Керрол дізнався ще в ранньому дитинстві, від батьків. У його власній родині використовували книгу молитов, написану батьком Керрола, Чарльзом, яка разом з англіканською Книгою спільних молитов сформувала загальний підхід та стилістику молитов самого Керрола. Його щоденники містять відмінні за темами та приводами молитви: ранкові та вечірні, заступництво за близьких, покаєння у гріхах, прохання про божественну допомогу в духовному рості, а також молитви на особливі свята – наприклад, на Новий рік. Більшість збережених молитов Керрола містять сповідання у гріхах. Ловетт зазначає, що Керрол ніколи не конкретизував, у чому саме він завинив перед Богом, але навіть із загальних згадок можна зробити висновок, що йшлося про поспіх, лінь, недбалість у здійсненні духовних дисциплін (передусім читанні Біблії) тощо. Крім особистих молитов, значну роль у житті Керрола відігравали загальні молитви в церкві: як диякон, Керрол майже щоденно виголошував молитви під час богослужінь, зокрема Господню молитву та спільну молитву сповідання гріхів.

Розділ 12 «Його святими шляхами» не має єдиної теми, натомість стосується низки загальних питань, дотичних до духовності Керрола. Попри той факт, що цей розділ – передостанній у книзі, він містить найбільшу кількість висновків та важливих узагальнень, які поєднують між собою більшість тем, порушених у попередніх розділах. Спершу автор представив двочасткову структуру богослов'я Керрола, згідно з якою, по-перше, світ сповнений гріха, який спричиняє біль та страждання, але, по-друге, Бог пропонує спасіння та звільнення через віру в Ісуса Христа. Відповідно до цієї простої богословської формули Керрол вірив у: існування добра та зла; свободну волю людину; силу Христа, що викупляє; безкінечну любов Божу; радість від служіння іншим людям у світі, де всі творіння взаємопов'язані між собою. Ловетт зазначає, що богословські погляди Керрола безпосередньо впливали з його розуміння Апостольського символу віри. Попри тверду переконаність в істинності своїх богословських поглядів, Керрол вільно спілкувався та підтримував стосунки з людьми, чії погляди значно відрізнялися від його. На думку Керрола, кожна людина має жити згідно з приписами власного сумління, тому те, що дозволено для однієї особи, буде гріхом для іншої.

Останній розділ «Нехай буде воля Твоя» розповідає читачам про останні дні земного життя Керрола, розглядаючи їх із перспективи віри. У віці 65 років Керрол смертельно захворів на грип та пневмонію. Усвідомлюючи, що йому залишилося жити недовго, Керрол провів останні дні згідно з вікторіанськими традиціями підготування людини до смерті. Так, Керрола відвідав священник; Керрол поспілку-

вався з рідними, які провідували хворого в домі його сестри; Керрол співав або слухав християнські гімни. Одним із гімнів, який він попросив прочитати сестру, завершується словами Господньої молитви «Нехай буде воля Твоя», які Керрол осмислював у ці дні. Ловетт наводить останні слова Керрола: «Заберіть від мене ці подушки. Вони мені більше не знадобляться» (252). На думку автора, у цих словах простежується віра Керрола у вічне життя після смерті, де немає хвороб та страждань. Також Керрол устигнув скласти документ «Настанови щодо мого похорону», в якому висловив бажання бути похованим без розкоші та зайвих витрат на церемонію, у дешевій труні, без дорогого пам'ятника. Друга частина розділу містить стислий огляд поглядів Керрола на особисту есхатологію. Автор стверджує, що Керрол упродовж життя часто розмірковував над питанням смерті, про що свідчать його щоденники, листи та навіть дитячі твори. Одним із питань, яке найбільше турбувало Керрола все життя, було вчення про вічне покарання грішників. Ловетт наводить докази того, що ближче до смерті Керрол дійшов висновку, що церковна доктрина про пекло як місце вічного покарання усіх грішників несумісна з Біблією: «Засудити до вічного покарання деяких людей за певних обставин було б неправильно» (267). А отже, на думку Керрола, усе вчення про вічне покарання спирається всього лиш на неправильне прочитання біблійного тексту.

Книга має сильні та слабкі сторони. Безперечно до сильних належить новизна та ґрунтовність представленого дослідження. Чарлі Ловетт спирається на широку джерельну базу, що включає: численні щоденники та листи Керрола; книги з особистої бібліотеки та книги, які, дуже вірогідно, Керрол читав під час навчання у коледжі та університеті; проповіді, богословські праці та листи батька Чарльза; періодичні видання тощо. Завдяки залученню різних історичних джерел Ловетту вдалося детально відтворити релігійний та богословський ландшафт вікторіанської Англії, розмістивши на ньому богословські погляди та релігійні практики Льюїса Керрола. Ловетт демонструє, що Керрол був людиною свого часу, а отже зрозуміти його віру у відриві від релігійного контексту епохи неможливо. Оскільки значна частина використаних автором джерел раніше не була оприлюднена, сильною стороною книги також є розлоге цитування – подекуди у повному обсязі – джерел, що суттєво полегшить працю дослідників життя та поглядів Керрола.

Слабкі сторони видання стосуються передусім форми викладу матеріалу. Відсутність вступу та висновків створює враження відсутності загального плану та цілісного наративу й наводить на думку, що авторові йшлося радше про оприлюднення раніше невідомих історичних матеріалів, а не про «переписування» біографії письменника у світлі нових даних. Це означає, що для першого знайомства з життєписом Керрола книга Ловетта навряд чи годиться, оскільки значну кількість тем, важливих для розуміння становлення та життя письменника, автор свідомо оминув, тому книгу можна вважати доповненням до вже оприлюднених біографій. У зв'язку з цим постає питання про те, для кого написана книга. З одного боку, відсутність довідково-бібліографічного апарату, методології, чіткої структури, а також подекуди художні описи історичних подій характерні для науково-популяр-

них видань, призначених для широкого кола читачів. З іншого боку, оприлюднення книги у науковому видавництві (University of Virginia Press), академічний стиль письма, специфічність порушених питань та глибина запропонованих відповідей притаманні науковим працям. Отже, книгу можна розглядати та використовувати як авторитетний довідник з питань релігійного виховання та богословських поглядів Льюїса Керрола, але ні науковою монографією, ні науково-популярною біографією ця книга не є.

Oleksandr MALOV
Independent researcher

ORCID: 0000-0003-1055-2258

Надійшла до редакції / Received 12.03.2024
Прийнята до публікації / Accepted 25.03.2024